

УДК 811.161.2'42.09

Н. І. Бойко

Лексичні засоби вербалізації концептосфери сакрального в поетичних текстах Тараса Шевченка

Стаття присвячена вивченню лексичних засобів вербалізації концептосфери сакрального в поетичних текстах Тараса Шевченка. Ключові слова: лексика, лексична семантика, релігійний стиль, вербалізація, концептосфера.

Статья посвящена изучению лексических средств вербализации сакрального в поэтических текстах Тараса Шевченко. Ключевые слова: лексика, лексическая семантика, религиозный стиль, вербализация, концептосфера.

The article is devoted to the study of lexical means of verbalization of the sacred in poetic texts of Taras Shevchenko. Key words: language, lexical semantics, religious style, verbalization, conceptosphere.

Вивчення ідіостилю (ідіолекту) Т. Шевченка завжди є актуальним, оскільки в житті багатьох поколінь українців митець значив і значить так багато, що вже звичною стала думка: геніальна постать поета і його вічна в часі творчість близькі і зрозумілі кожному. "Кобзар" і його автор завжди були і є з нами, завжди в нашій пам'яті, у нас самих.

У сучасному мовознавстві простежено єдність поетичного й сакрального крізь призму *словесного мистецтва окремих митців*. Ураховуючи досягнення лінгвокультурології, лінгвокогнітології, прагмалінгвістики, експресології, сучасні мовознавці зазвичай досліджують окремі сакральні концепти (Т. Радзієвська, Л. Панова, П. Мацьків, М. Скаб, Т. Вільчинська, О. Ясіновська та ін.). Проте на сьогодні набирає актуальності потреба вивчення засобів вербалізації сакрального як "лінгвально об'єктивованого релігійного феномена, діалектику якого визначає взаємозв'язок його протилежних аспектів – Божого начала і демонічних сил" [2, с. 8].

Українські письменники найчастіше послуговуються лексичними одиницями та фразеологізованими висловами, запозиченими з Біблії.

Такі сакральні марковані мовні одиниці вжиті або в прямому значенні, або в переносному. Лексичні одиниці та фразеологізми зі Святого Письма часто залучав до своїх творів Т. Шевченко, надаючи особливої ваги таким лексемам та висловам у художньому творі.

Студіювання ідіолекту Т. Шевченка саме в такому аспекті спонукають процеси історичного розвитку, суспільно-політичні, економічні та науково-технічні зміни кінця ХХ ст., що вплинули не лише на суспільний лад в Україні та світі, масову свідомість українців, а й стимулювали розвиток функціональних стилів української мови, підвищення культурно-мистецьких запитів, серед яких і еволюція Шевченкового слова, зверненого до Бога, зображення в мовотворчості поета реалій християнського духовного життя тощо. Оригінальне, самобутнє і неповторне слово Т. Шевченка зазвучало сьогодні (перед ювілеєм великого поета) особливо актуально, як і завжди, по-новому, по-сучасному, адже вся творчість художника слова належить до вічно живих і рухливих у часі національно-культурних явищ, які може аналізувати кожна нова епоха.

У цьому контексті слід згадати і про реабілітацію української церкви, що також передбачає нове прочитання, нове розуміння, свіже бачення, тлумачення, а також відчуття і сприймання добре знаних творів великого поета, які були і є вічно живими джерелами християнської духовності та запереченням тих поглядів літературознавців, які ґрунтувалися на ідеологічній основі і проголошували атеїзм чи антирелігійність творчості Т. Шевченка.

Свого часу до п'яти основних і традиційно виділюваних стилів сучасної української літературної мови долучено шостий – релігійний (конфесійний), який разом з українською церквою часто зазнавав утисків, а після остаточного її нищення (в середині 40-х рр. ХХ ст.) занепав [3, с. 15]. Безумовно, занепад релігійного стилю як особливого різновиду літературної мови не міг не позначитися на активності вживання значної кількості сакральних маркованих лексичних одиниць та фразеологізмів зі Святого Письма, притаманних саме цьому стилеві. Його активне функціонування після 40-х рр. продовжувалося за межами України в релігійних громадах, організованих українською діаспорою. Лише в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася реабілітація української церкви, а з нею і релігійного стилю, який бере свій початок з часів прийняття християнства князем Володимиром.

Релігійний стиль має свої специфічні ознаки на всіх мовних рівнях, проте найвиразнішим є лексико-семантичний, який представлений численними лексемами біблійного змісту – образними, поетичними, тобто марковано-експресивними одиницями, за допомогою яких відбувається спілкування людської душі з Богом.

Елементи релігійного стилю виразно репрезентовані в ідіолекті Т. Шевченка насамперед через поезію, що належать до кращих зразків української віршованої молитви. Такі тексти містять значну кількість історико-біблійних топонімічних найменувань, багатий антропонімікон (за біблійною історією), численні церковнослов'янізми, звернення до Господа Бога, Христа, Богородиці, апостолів тощо. Релігійно-філософські мотиви, загалом проблематику сакрального в поетичній творчості Т. Шевченка вивчали насамперед літературознавці (праці Л. Білецького, Ю. Івакіна, Г. Грабовича, О. Забужко, В. Шевчука та ін.).

Т. Шевченка вважають основоположником української віршованої молитви в новій українській літературі, оскільки саме він суттєво розвинув і розширив межі жанру молитви в українській літературі. Після Т. Шевченка українську літературу збагатили зразками такого жанру ідіюстилі П. Куліша, Ю. Федьковича, І. Франка, Лесі Українки та ін. Дослідники мови українських віршованих молитов переконують, що поети-молитвотворці підпорядковували зразки таких молитов до свого світогляду та релігійних переконань [1; 5].

Вербалізацію сакральної концептосфери в мовній картині світу Т. Шевченка забезпечують лексичні одиниці та їхні лексико-семантичні варіанти, властиві релігійному стилю. Лексичні вербалізатори концептосфери сакрального реалізують свої значеннєві плани через семи (компоненти) різних рангів, які можуть бути інгерентними (1) або адгерентними (2).

1. До лексем з інгерентною сакральною семантикою належать пердусім ті, денотативний макрокомпонент яких має екстралінгвальну основу сакральності. У такому випадку сакральним виступає сам денотат (референт), оскільки він позначає реально функціональні конфесійні предмети, явища, процеси, які викликають високу почуттєву напругу (експресію): *ікона, церква, Біблія, Великдень, кадило, апостол (церковна книга), благодать (дари Божі), благовістити (дзвоном сповіщати про початок церковної служби)* та ін. У картині релігійного світу існують і такі поняття, які практично не мають явних денотатів (референтів), проте сакральний компонент у їхній семантиці апелює до наших духовних переживань, емоційних станів, що й дає право зараховувати їх до експресивно-сакральних: *Бог, Господь, Ісус Христос, Святий Дух, рай, гріхи, пекло* та ін.

2. Адгерентна сакральна семантика властива тим лексемам, які поза контекстом сприймаються як нейтральні, не пов'язані з релігійним стилем, тобто "світські", а в конфесійних текстах, вживаючись у зовсім іншому (переносному) значенні, набувають статусу конфесійно маркованих: *хліб* – тіло Христа, *вино* – кров Христа, *Учитель* – сам

Христос, діти, чада, брати і сестри – ті, що вірять у Христа, голуб – Дух Святий [3, с. 17].

Поезія Т. Шевченка пронизана релігійними мотивами, сюжетами, образами, символами. Біблія для поета була такою пам'яткою світової культури, таким невичерпним джерелом життєвої мудрості і натхнення, інтерес до якого митець не втрачав упродовж усього свого життя. Навіть вдаючись до філософського осмислення фрагментів національної картини світу, піднімаючи антропоцентричні проблеми, Т. Шевченко залишався з Богом. Тому важко встановити на основі його поетичних текстів перевагу матеріалістичних чи ідеалістичних переконань поета. Оскільки "проблемою онтогенези всього буття Т. Шевченко не займався і тому виводити його матеріалізм чи ідеалізм із принагідних висловлювань чи контексту його поетичної творчості недоречно" [7, с. 36].

Художні тексти поета ілюструють його глибоку віру в Бога, духовність і християнський світогляд. Разом з цим серед основних рис духовної постаті Т. Шевченка виділяють і його антропоцентризм, в основі якого – людина "в центрі цілого буття, цілого світу – як природи і історії, так і усіх сфер культури" [9, с. 35]. У зв'язку з цим зрозуміле звернення Т. Шевченка до Біблії, оскільки воно, передусім, зумовлене прагненням глибше розкрити проблеми своєї доби і біль змученої душі за допомогою художнього використання біблійних образів, на що неодноразово звертав увагу І. Франко. Каменярь писав: "Біблію можна теж уважати збіркою міфів, легендарних і психологічних мотивів, які в самій Біблії опрацьовані в такий чи інший спосіб, зате сьогодні можуть бути опрацьовані зовсім інакше, відповідно до наших поглядів на світ і на людську природу. В такому разі перед індивідуальністю поета відкривається справді широке поле" [8, с. 264].

Безперечно, Т. Шевченко глибоко знав Біблію, тому біблійні теми та образи стали джерелом його творчості і засобом вербалізації сакральної концептосфери у віршованих молитвах. Одночасно християнська душа Т. Шевченка постійно звертається до образу України, теми національної гідності і свідомості українців. Цікаво зіставити частотність уживання лексем "Україна", "український" і "Бог", "Божий", "Господь", "Ісус Христос". Кількісний аналіз свідчить, що дві перші лексеми вжиті 272 рази, а чотири наступні – 1278 разів. Особливою експресивністю позначені численні стійкі звороти вигуків форми типу "Боже мій!"

До релігійних поезій Т. Шевченка віршованої молитви належать такі твори, як "Псалми Давидові", "Іржавець", "Варнак", "Не молилася за мене...", "На Великдень, на соломі...", "Неофіти", "Не спалося, – а ніч як море...", "В неволі тяжко, хоча й волі..." та багато інших. Їх

кваліфікуємо як жанри віршованої молитви. Названі поетичні твори мають достатньо певних рис (наявність біблійних образів, сакральних маркованих слів та фразеологізованих словосполучень релігійного змісту), які дозволяють зарахувати їх до художньо-релігійного стилю.

За всіма рисами, а особливо жанровою ознакою, найближчими до біблійного тексту є "Давидові псалми". Десять псалмів (1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149) поєднали глибину і силу біблійного слова із потужною сакральною експресивністю Шевченкових рядків. Таке поєднання стало своєрідним розкриттям, поетично-філософським прочитанням Біблії, проникненням у її символіку і глибинний зміст. "Давидові псалми" – це самобутній зразок опоетизованого релігійного стилю, маркерами якого виступають передусім лексеми-вербалізатори сакральної концептосфери: *Бог (Боже), Господь, миро, ризи, псалом, гріхи, душа, ад, Псалтир, тимпан, душа, спасіння, блаженний, господній, праведні, спаси, помолюся, вознесися* та ін. Біблійна символіка і семантика збережена і в значеннєвих планах біблійних фразеологізмів та висловів, пов'язаних зі Святим Письмом: *в Законі Господньому, Боже милий, взискаючий Бога, небесний владика, восхвалимо тебе, Боже, смирилася душа наша, слава Господа* та ін. Засобами вербалізації сакральної концептосфери виступають установлені епітети релігійного змісту: *блаженний муж, діла кроваві, святії гори, братів благих, лютої муки, чистим серцем* та ін., а також порівняльні конструкції: *Покинув нас, **яко в притчу Нерозумним людям*** [11, т. I, с. 278], *І вороги нові Розкрадають, **як овець, нас*** *І жеруть...* [11, т. I, с. 279], *А лукавих, нечестивих І слід пропадає, – **Як той попіл над землею Вітер розмахає...*** [11, т. I, с. 277]. Порівн. у Біблії: *Не так ті безбожні, – вони як полова, що вітер її розвіває...*

Кількісна перевага звернень до Бога, безперечно, не може означати, що поет на перше місце ставить Бога, а Україну – на друге. Ці кількісні показники лише підтверджують, що в душі поета був Бог, з яким він постійно спілкувався, неодноразово наголошуючи, що "все од Бога..."

Лексичні засоби вербалізації сакральної концептосфери, репрезентовані згадками про Бога чи зверненнями до Господа Бога, Христа, Богородиці, апостолів, трапляються майже на кожній сторінці поетичних текстів Т. Шевченка, часто в поєднанні з концептом-образом України, кращу долю і порятунок якої поет вбачає тільки у волі і силі Божій:

*То воля Господа. Годить!
Смирітєся, молітєсь Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її ... Во время люте,*

*В останню тяжкую минуту
За неї Господа молить* [11, т. II, с. 13].

Високим рівнем сакральної експресивності позначені й ті рядки поезій, де Т. Шевченко не погоджується чи навіть сперечається з Богом, проте Він залишається для поета святим:

*Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!* [11, т. II, с. 30].

Якщо врахувати, що праслов'янське *kleŕiti* "клясти, проклинати" споріднене з праслов'янським "kloniti", з укр. клонити, з лат. "нахиляюся", з гр. "схиляюся" [4, т. II, с. 470], то емотивно-аксіологічна конотація негативного змісту, яка властива лексемі *проклену*, дещо нейтралізується. Тому, визначаючи стосунки Т. Шевченка з Богом, слід бути уважними до значення окремих лексем і обережними з висновками, зважаючи й на те, що окремі поезії дійсно містять досить суперечливі заклики:

*Молітьсь Богові одному,
Молітьсь правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклонітьсь. Все брехня –
попи й царі...* [11, т. II, с. 224].

Поряд із поклонінням та вірністю Богові релігійним почуттям Т. Шевченка властиве несприйняття чи навіть бунт проти Нього. Порівн. рядки поета:

*... Все од Бога!
Од Бога все!
А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!* [11, т. II, с. 68];

*І все то те лихо, все, кажуть, од Бога!
Чи вже йому любо людей мордувать?* [11, т. II, 34];

*Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії...* [11, т. II, с. 219];

*Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський Саваоф*

*Одуриць! Не одуриць Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його – ми люди!* [11, т. II, с. 287].

В останній строфі Т. Шевченко протиставляє Бога істинного, того, що живе в людській душі, церковному (канонічному) Богові, називаючи його візантійським Саваофом, верхотворцем.

Поетична творчість Т. Шевченка – зразок осягнення розумом і серцем трьох абсолютів – Бога, України і Людини. В образі Бога поєднані такі складники сакральної концептосфери, як вічність, абсолютність, безкінечність, свідомість, істинність. Поет найчастіше звертається до справжнього Бога:

*О боже мій милий!
Який дивний ти* [11, т. II, с. 71];

*Боже! Боже!
Великая сило!
Великая славо! Зглянься на людей!* [11, т. I, с. 237].

Отже, лексичні засоби вербалізації сакральної концептосфери у поетичних творах (віршованих молитвах) Т. Шевченка репрезентовані передусім постійними згадками про Бога чи зверненнями до Господа Бога, Христа, Богородиці, апостолів тощо. Сакрально маркована лексика відрізняється від загальноновживаної, нейтральної, оскільки вона належить до експресивного словникового шару. У художніх контекстах сакрально маркована лексика підпорядкована законам естетизації, образності поетичного мовлення, експресивізації його просторів. В ідіолекті Т. Шевченка переважають релігійно марковані лексеми з інгренентною сакральною семантикою, яка не залежить від умов контексту, а є внутрішньою ознакою їхньої семантики, обов'язковим атрибутом. Лексичні одиниці – семантичні вербалізатори сакральної концептосфери – в ідіолекті Т. Шевченка, зокрема в поетичних текстах, набувають додаткових значеннєвих планів, функціонують як концепти-образи з досить широкими емотивно-аксіологічними об'ємами.

Література

1. Баран Г. В. Мова української християнської віршованої молитви ХІХ–ХХІ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Баран Г. В. – К., 2013. – 20 с.
2. Вільчинська Т. П. Концептуалізація сакрального в українській поетичній мові ХVІІ–ХVІІІ ст. : монографія / Т. П. Вільчинська. – Тернопіль : Джура, 2008. – 424 с.

3. Дзюбишина-Мельник Н. Ще один стиль української літературної мови / Н. Дзюбишина-Мельник // Культура слова. – 1994. – № 45. – С. 14–20.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / голов. ред. кол. О.С. Мельничук. – К. : Наукова думка, 1985. Т. 2. – 1985. – 573 с.
5. "Молитва небо здійсмає вгору" : Антологія української християнської віршованої молитви ХІХ – початку ХХІ століть / упоряд. Г. В. Баран. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 1056 с.
6. Скаб М. В. Про одну відмінність у лексичному складі україномовних та російськомовних творів Т. Г. Шевченка / М. В. Скаб // Шевченко і Поділля : зб. наук. праць за матеріалами другої Всеукр. наук. конф. – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 128–132.
7. Фізер Д. Філософія чи філо-софія Тараса Шевченка? / Д. Фізер // Слово і час. – 1990. – № 5. – С. 33–40.
8. Франко І. Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1980. Т. 27. – 1980. – С. 257–264.
9. Чижевський Д. До світогляду Шевченка / Д. Чижевський // Українська мова і література в школі. – 1993. – № 3. – С. 35–38.
10. Шевченко Л. Біблія і становлення української літературної мови / Л. Шевченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 56–61.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наукова думка, 1989.
12. Шерех Ю. Невіддільна спадщина (кілька слів про українських церковнослов'янїзми) / Ю. Шерех // Єдиними устами : Бюлетень Інституту Богословської Термінології та Перекладів. – 1997. – № 2. – С. 1–5.